

Jan van den Broek

Tussen Ubbega en Groningen *Sporen van middeleeuwse ontginningen*

Voordracht voor de Historische Kring Ubbega, 28 november 2007

Het gaat vanavond over sporen in het landschap en patronen die men op landkaarten kan herkennen. Daarnaast is er veel aandacht voor waterstaatsgeschiedenis.

Enkele opmerkingen vooraf zijn nodig:

- De materie is soms danig ingewikkeld: alles hangt met elkaar samen. Ook wanneer we alleen zouden willen praten over het gebied tussen Ubbega en Groningen, zou dat niet mogelijk zijn zonder de ontwikkelingen van elders daarbij te betrekken.
- Zekerheid is er nauwelijks. Ik ben zelf geen archeoloog of bodemkundige en ook een echte medievist ben ik niet. Door mijn werk heb ik wel vele oorkonden en landkaarten gezien en ik mag graag in de omgeving fietsen. Niet-vakman zijn heeft niet alleen maar nadelen. Geleerde theorieën zijn soms gebaseerd op verbazingwekkend dunne gegevens, maar bepalen wel de horizon van de specialist. Een amateur zoals ik heeft daarvan geen last en kan daardoor onbevangen uiting geven aan zijn verbazing.
- Ik wil vooral laten zien wat me in ons landschap opvalt. Ik probeer hier en daar wel een verklaring te geven, maar kom daarbij niet veel verder dan het formuleren van vermoedens. Ik kan dat niet steeds herhalen, want dat zou irritant worden. Daarom deze waarschuwing vooraf: wie over dit soort zaken zekerheid wil hebben moet geduld oefenen totdat de echte deskundigen zich melden.

In Ubbega zien we verschillende kavelpatronen: blokverkaveling, meedenverkaveling en strokenverkaveling. Vlak bij de oude nederzettingen, links op het plaatje, overheersen de

onregelmatig gevormde percelen (blokken), wat verder er vanaf zien we langwerpige stroken met parallel lopende perceelsgrenzen .

Ubbega, de Wolddijk en Innersdijk

Op het plaatje lopen de parallelle perceelsgrenzen door tot ver in het lichter gekleurde gebied: het Woldland. Dit gebied is ooit met veen bedekt geweest. De bewoners van de wierden van Ubbega hebben hun landerijen oostwaarts uitgebreid tot ver in het veen.

Regelmatische verkavelingen met parallelle stroken zien we ook in de buurt van de stad Groningen. Duidelijke voorbeelden daarvan zien we onder Hoogkerk, ter weerszijden van het Reitdiep en onder Noorddijk en Middelbert . Deze regelmaat wijst op een planmatige aanpak van de landinrichting.

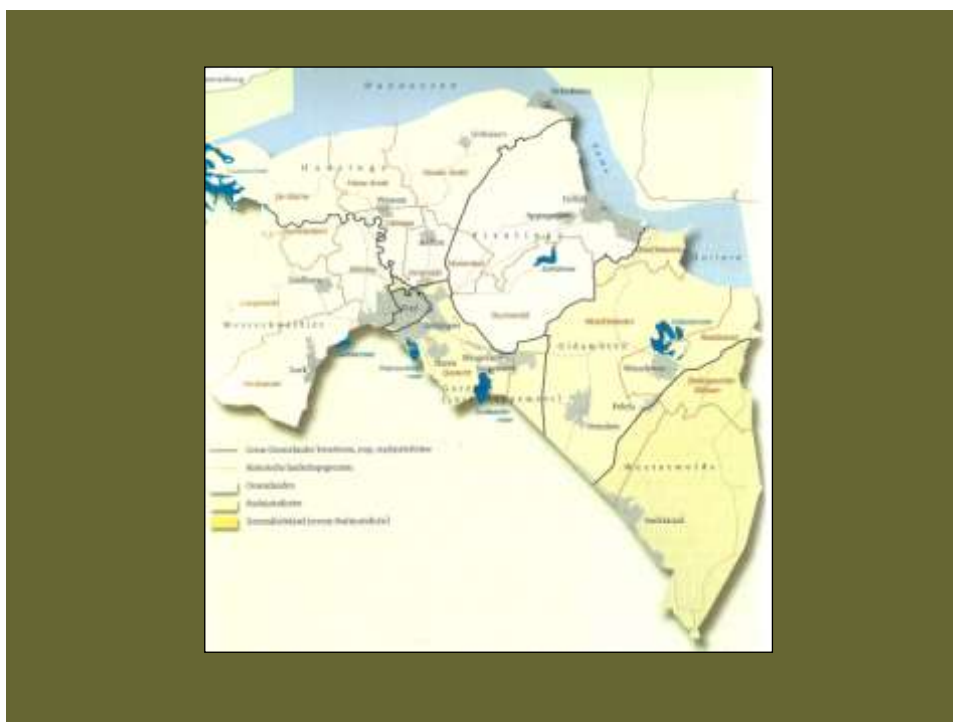

Planmatige verkaveling in de omgeving van Groningen

De ontginningen rond Groningen komen uitvoerig aan de orde in mijn boek *Groningen, een stad apart*, dat in het voorjaar van 2007 verscheen .

Ze worden daarin besproken naar aanleiding van de vraag hoe het komt dat de stad Groningen de overheidsrechten over het Gorecht uitoefende. Eerder had ik die vraag ook al behandeld in het boek *375 jaar Hoogezand en Sappemeer*, dat in 2002 verscheen. Daarin kon ik echter minder bijzonderheden kwijt dan ik wilde.

Het Gorecht is de naam voor het gebied van de huidige gemeenten Haren en Hoogezand-Sappemeer. Ook het grondgebied van de voormalige gemeente Noorddijk maakte er deel van uit. In het Gorecht en het ten oosten daarvan gelegen Oldambt was het Groninger stadsbestuur de baas. Men noemde deze gebieden daarom 'stadsjurisdicties'. Later, in 1619, kwam daar

ook nog het generaliteitsland Westerwolde bij. Op het bijgaande plaatje zijn de stadsjurisdicties zacht-geel gekleurd.

Het is merkwaardig dat een stad de overheidsrechten over een gebied heeft. De zeventiende-eeuwse Groningse top-ambtenaar Bernard Alting beschouwde deze rechten als een sieraad voor zijn stad. In zijn boekje *De pilaren ende peerlen van Groningen* uit 1648 noemde hij het Gorecht ‘de eerste van Groningens parels’.

Een van de vragen die ik wilde beantwoorden was: hoe komt het Gorecht aan zijn grenzen? Het plaatje toont de omtrek van de het Gorecht (‘de prefectuur’) zoals die rond 1750 was, exclusief het oostelijke deel, waar nu de gemeente Hoogezand-Sappemeer ligt.

De prefectuur met de grenzen van ca. 1750

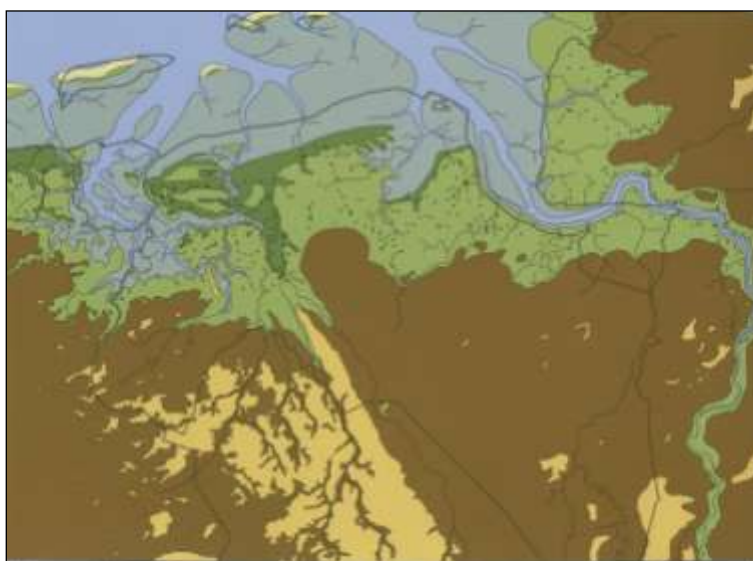

Een aantal van de grenzen is natuurlijk. De meeste echter liggen buiten het door natuurlijke grenzen (de Drentse A en de Hunze) omsloten gebied. Het zijn kunstmatige grenzen die getrokken zijn in een gebied dat verdeeld en ontgonnen moest worden alvorens het kon worden gebruikt. Deze grenzen zijn daarom niet los te zien van de ontginningsgeschiedenis van dit gebied.

In deze voordracht beperk ik me zoveel mogelijk tot het noordelijke gedeelte: het gebied tussen Groningen en Ubbega.

Een stukje bewoningsgeschiedenis

Op een kaartje dat te zien was op de tentoonstelling over professor Van Giffen die vorig jaar in het Groninger Museum werd gehouden, is de situatie van rond 800 weergegeven.

Het noordelijk kustgebied rond 800

Tussen het kleigebied in het noorden en de zandgronden ligt een uitgestrekte zone van veen (bruin op het plaatje).

Van west naar oost zien we de Friese Wouden, de Nienoordse venen, het Woldland ten noorden van de stad Groningen, Duurswold, het Wold-Oldambt en het Woldland van Reiderland.

Aan de zuidoostkant van de pasgevormde Lauwerszee reiken enkele kreken tot voorbij de hoogte van Noord- en Zuidhorn. Op dit kaartje is Humsterland (Oldehove, Niehove en Saaksum) een echt eiland; Middag (met Ezinge, Feerwerd, Garnwerd en Oostum) is een schiereiland. In het noordoosten van de huidige provincie zien we de wijde boezem van de Fivel.

**Johan Rengers
van
Ten Post
(1542-1626)**

De zestiende-eeuwse Ommelander jonker Johan Rengers van Ten Post was een uitgesproken vijand van het ‘Saksische’ Groningen en overtuigd van de superioriteit van de ‘Friese’ Ommelanden. Hij meende dat de veenzone tussen klei en zand (Rengers had het over ‘darg’) in het verre verleden een effectieve barrière was geweest tussen het gebied van de Friezen in het noorden en de Saksen in het zuiden.

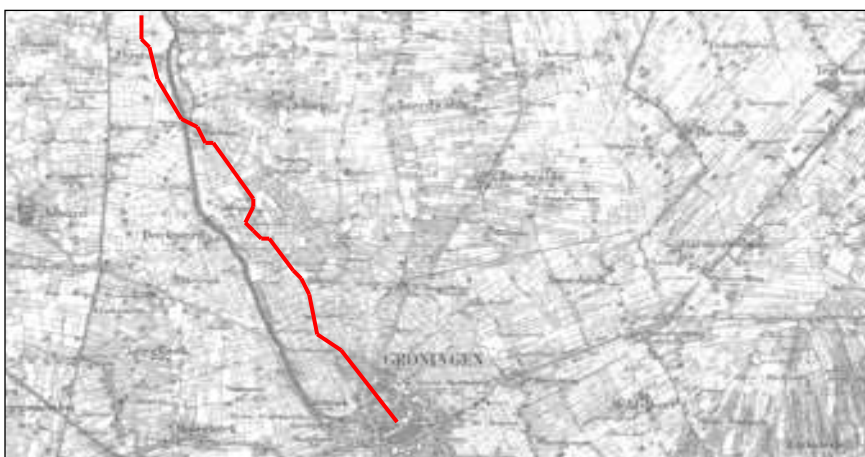
De stad Groningen ligt op het noordelijke uiteinde van de Hondsrug, dat als een soort kaap vanuit Drenthe ver naar het noorden reikt. Volgens Johan Rengers lag de stad op ‘een stert van Drentlant’.

**Groningen
ligt
op een
‘stert van
Drentlant’**

Doordat ter weerszijden van de Hondsrug ondoordringbare venen lagen, moest alle contact tussen de Ommelanden en Drenthe via Groningen lopen. De Friezen hadden echter volgens Johan Rengers genoeg aan zichzelf en waren niet erg gesteld op vreemdelingen.

Wat daar ook van waar is, er zijn al heel vroeg verschillende wegen geweest die de noordpunt van de Hondsrug en de Friese streken met elkaar verbonden: de Paddepoelsterweg naar Middag en de Winsumerweg naar Ubbega.

Paddepoelsterweg (weg naar Middag)

Winsumerweg (weg naar Ubbega)

Daarvan werd onder meer gebruik gemaakt door de vertegenwoordigers van ver weg gelegen abdijen die recht hadden op inkomsten uit de Friese streken. We mogen aannemen dat ook kerkelijke visitaties via deze wegen in de Ommelanden werden uitgevoerd. Er zijn ook koningsgoederen in dit deel van Friesland geweest. Mogelijk hebben delen van de opbrengst daarvan al vroeg hun weg naar Groningen gevonden om vandaar verder te worden getransporteerd.

Het Groninger kleigebied besloeg rond 900 ongeveer 600 km². Hier leefden naar schatting 10.000 mensen. Ervan uitgaande dat een gemiddeld familiebedrijf, waarvan 5-6 personen moesten leven, een gemiddelde omvang van 35 ha had, betekent dit dat er op de klei geen ruimte was voor een groeiende bevolking. Het was daarom noodzakelijk over te gaan tot het ontginnen van woeste grond.

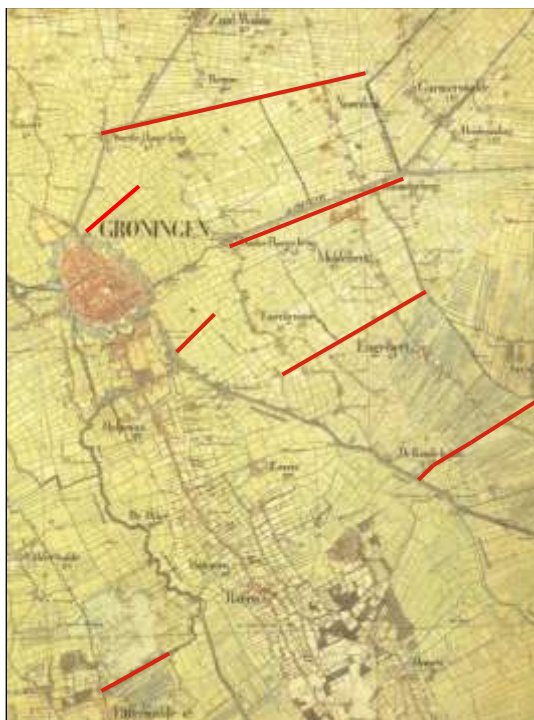
Dat gebeurde in de veenstreken en ook in de onmiddellijke omgeving van Groningen. Het Woldland ten noorden van de Hondsrug is een bekend voorbeeld van zo'n vroeg ontginningsgebied. De landerijen vertonen een regelmatige verkaveling, met zgn. 'opstrek' vanaf de wierdedorpen rondom.

Het 'Woldland' ten noordoosten van Groningen

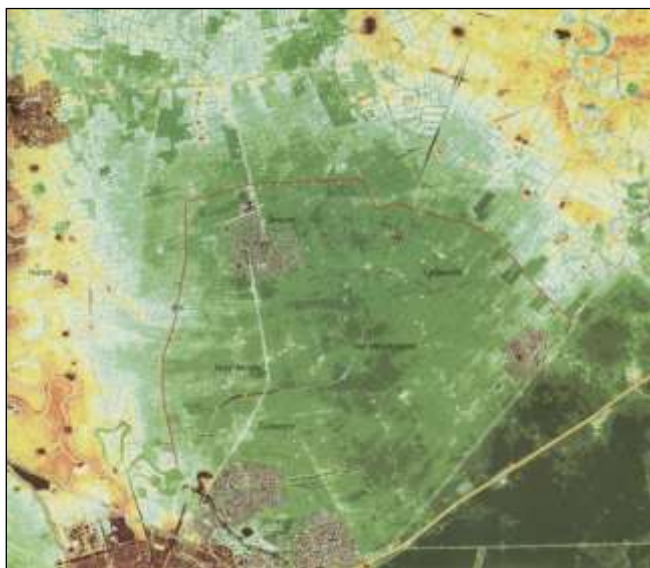
De ontginning van de veengebieden leidde tot bodemdaling en overstromingen. Men kon last hebben van 'bovenwater' dat van stroomopwaarts gelegen streken afkomstig was, van zeewater of van hemelwater dat men niet kwijt kon. Hierdoor was de bevolking gedwongen maatregelen te nemen ter verbetering van de ontwatering en de aanleg van waterkeringen.

Tot de waterkeringen die in verband met de ontginning van veengronden werden aangelegd, behoren ook de 'zuidwendingen' die we in de buurt van Groningen tegenkomen. Het zijn dwarsdijken, die min of meer haaks op de stroomrichting van rivieren zijn gelegd. Voorbeelden zijn de Eelderdijk (nu Meerweg), Groenedijk, Woortmanslaan, Olgerweg, Woldweg (Wyrckes Zuidwending?), Korreweg, Beijumer Zuidwending. Dikwijls fungeerden deze zuidwendingen ook als kerspeligrenzen.

‘Zuidwendings’

Door de bodemdaling vertoont het Woldgebied ten noorden van Groningen gelijkenis met een diep bord. Een ringdijk (de Wolddijk) was nodig om het land bewoonbaar te houden. Deze is op de kaart aangegeven met een dunne rode lijn.

Het ‘Woldland’: een diep bord

De bodemdaling leverde niet overal dezelfde problemen op. Er waren plaatsen waar de mensen zich konden handhaven en waar de bestaande verkaveling in stand bleef. Elders moesten ze wijken voor het water en moest het land later, nadat het met een nieuwe laag slib was overdekt, opnieuw worden ingericht. De verkaveling die toen tot stand is gekomen, heeft eeuwenlang het kaartbeeld bepaald en de overblijfsels ervan kunnen we nog altijd in het landschap zien.

Politieke achtergrond

Uiteraard hadden de ontginningen ook een politieke betekenis: nieuw land betekende nieuwe economische mogelijkheden. Woeste grond ‘was van niemand’ en dus van de koning; de ontginning ervan leverde daarom nieuwe inkomsten op voor de ‘overheid’ of wat daarvoor doorging. Die overheid moest echter wel haar best doen haar rechten erkend te krijgen.

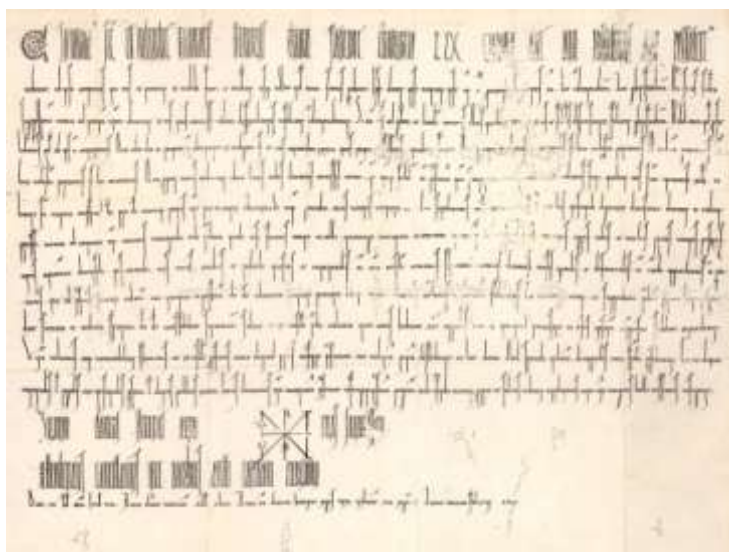
Zoals bekend is het rijk van Karel de Grote halverwege de negende eeuw uit elkaar gevallen. Door het Verdrag van Verdun (843) kwam een drietal koninkrijken tot stand: het Oost- en het Westfrankische Rijk en daartussenin Lotharingen of het ‘Middenrijk’. Dit laatste vertoonde weinig samenhang en viel weldra uit elkaar. Plaatselijke groten grepen de macht, waarna het noordelijke deel bij het Oostfrankische of Duitse Rijk kwam.

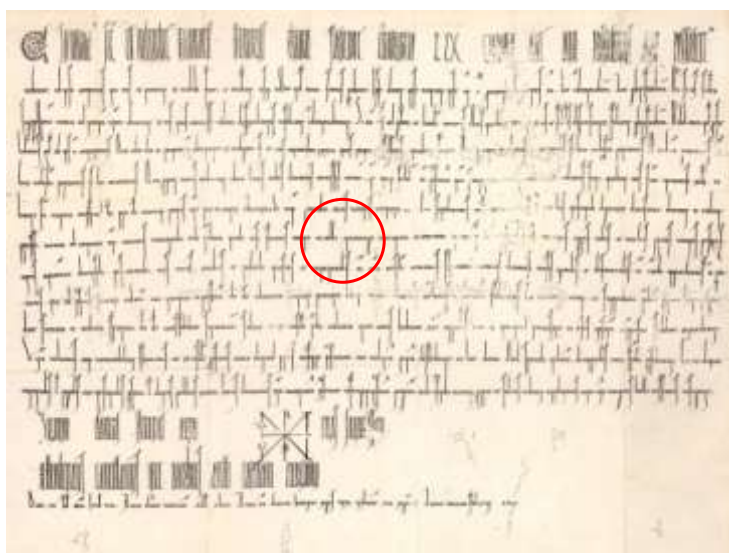
**Na
Karel
de Grote**

Maar de band van dit gebied met het Duitse Rijk was zwak. De koningen en keizers die aan het hoofd van het Rijk stonden moesten zich extra inspannen om ook hier hun gezag te vestigen. Ze probeerden de regionale dynastieën uit te schakelen door middel van het ‘rijkskerkensysteem’. Dat wil zeggen dat ze abten en bisschoppen inzetten als ‘rijksambtenaren’. Deze hoge geestelijken, die in elk geval geen dynastieën konden vestigen, kwamen aan het hoofd te staan van ‘rijksbisdommen’ en ‘rijksabdijen’. Utrecht is een van die rijksbisdommen (andere voorbeelden zijn Luik, Nancy, Toul, Metz, Münster).

In 1040 schonk de Duitse koning Hendrik III een landgoed in de *villa Gruoninga* aan de kerk van Utrecht. Deze schenking moet in het licht van het bovenstaande worden gezien. Via de bisschop kon het hoofd van het ‘Heilige Rijk der Duitse Natie’ greep krijgen op het noordelijke kustgebied.

Giftbrief 1040

Giftbrief 1040

bewoners van het oude cultuurgebied haar wel als hun collectieve eigendom. Het was de bij hun nederzetting behorende ‘marke’. Ze maakten gebruik van die woeste grond door er te jagen, turf te steken en hout vandaan te halen. Claims ‘van hogerhand’ beschouwden ze daarom als inbreuken op het gewoonterecht.

Uit oude bronnen, zoals de dertiende-eeuwse *Narracio*, is bekend dat de ‘Drenten’ destijds een bittere vijandschap koesterden jegens hun landsheer, de bisschop van Utrecht. Wie heeft niet gehoord van de slag bij Ane, waarbij bisschop Otto samen met vele van zijn ridders sneuvelde (1227)? Het is niet met zekerheid te zeggen wat precies de achtergrond van deze vijandschap is geweest. Vermoed wordt dat ze iets te maken heeft gehad met meningsverschillen over het gebruik van de woeste grond en het recht op inkomsten uit de ontginning ervan.

Maar deze ontwikkeling is van later datum. De ‘rijkskerkenpolitiek’ heeft niet langer dan een eeuw geduurd. Door het Concordaat van Worms (1122) kwam er alweer een einde aan. De paus en de keizer spraken af dat niet de keizer, maar de kapittels in het vervolg de bisschoppen zouden benoemen. Hierdoor kregen de regionale adellijke families toch weer grip op de bisdommen. De kapittelheren waren immers meestal telgen uit adellijke geslachten. Deze ontwikkeling deed afbreuk aan het rijksgezag, dat ook verder steeds meer verbrokkeld raakte.

Op lager niveau zien we hetzelfde gebeuren. Ook daar wonnen de middelpuntvliedende krachten het van de centraliserende. Binnen de vorstendommen (dus ook in het Sticht Utrecht) ontstonden afzonderlijke heerlijkheden. Bisschop Hartbert van Berum benoemde halverwege de twaalfde eeuw zijn broer Leffard tot ‘prefect’ (slotvoogd) van Groningen, zijn andere broer Ludolf tot ‘kastelein’ (kasteelheer) van Coevorden. Hun nakomelingen zouden hen in die functies opvolgen. Zo werd het overheidsgezag in het noordelijk deel van het Sticht een erfelijke waardigheid (een zgn. heerlijkheid).

Natuurlijke grenzen

In het noorden heeft het Gorecht natuurlijke grenzen: het zijn de kronkelende beddingen van de Hunze/Selwerderdiepje en de Drentse A. Het is een overgangsgebied tussen verschillende streken. Hier grensden drie ‘rechtstoelen’ aan elkaar: de jurisdicties van Selwerd (zuid), Adorp (noord) en Aduard (west). De op het plaatje getekende grenzen zijn die van 1750.

**Selwerd:
het
noordelijkste
deel
van de
prefectuur**

De Hunze maakte hier grote lussen. Wanneer deze zijn rechtgetrokken is niet bekend. De grote lus ten westen van Noorderhoogebrug is voor het grootste deel onder de bebouwing van de Groninger stadswijken Selwerd en de Hoogte verdwenen.

Hunzekronkel - Borgham

Langs de Iepenlaan is nog een deel van de oude Hunzebedding te zien.

Selwerderdiepje langs de Iepenlaan (noord)

Selwerderdiepje langs de Iepenlaan (zuid)

De lus omsloot de Borgham. Aan de noordzijde is deze ‘ham’ later afgesneden door een kanaaltje met, parallel daaraan, de Geuzenweg.

Geuzenweg

Als gevolg van zgn. inversie doet deze afsnijding zich in het veld voor als een rug.

Geuzenweg (inversierug)

De geknikte Geuzenweg met Noorderhoogebrug

Vanuit de ruimte zijn de lussen in de Koningslaagte nog goed te herkennen.

De lussen van de Hunze in de Koningslaagte

Ergens in deze buurt kwamen de Drentse A en de Hunze bij elkaar. Het is niet bekend hoe de oorspronkelijke situatie precies is geweest. In *Groningen, een stad apart* heb ik een van de

mogelijkheden beschreven: uitmonding van de Drentse A bij de huidige ingang van Selwerderhof.

Drentse A en Hunze vóór het graven van het Reitdiep

Waarschijnlijk is, in samenhang met en terwille van de ontginning van het 'Reitland' ten noordwesten van Groningen, vanaf een kronkel in de Drentse A ten westen van Groningen (Donghorn) een bedding gegraven in noordelijke richting. Het gaat hier om de watergang die later, verbreed en aan weerskanten van dijken voorzien, bekend zou worden als het Wester-, Groninger- of Reitdiep. Men sloot deze nieuwe tochtsloot aan op een bestaande kreek bij de wierde van Verswerd. Via deze oude kreek werd het water van de Drentse A naar de Paddepoel geleid, waar het even ten zuiden van Harssensbosch in de Hunze uitkwam .

Het Reitdiep gegraven

In dit gebied hebben zich voortdurend ernstige waterstaatkundige problemen voorgedaan. Eb en vloed deden er hun werk, kronkels en opslibbing waren het gevolg. De lozing van eigen en vreemd water werd daardoor bemoeilijkt. Ook de scheepvaart stelde eisen. Om te kunnen varen was het noodzakelijk te voorkomen dat bij eb en ten tijde van langdurige droogte alle waterwegen droog kwamen te staan. Men moest het water dus ook kunnen ophouden. Bij de samenvloeiing van het ‘Groningerdiep’) en de Hunze is daarom een zijl gelegd. In de archieven wordt melding gemaakt van ‘de Mude’. Is de plaats daarvan werkelijk nog herkenbaar?

De Mude?

Een oorkonde van 1364 vermeldt het leggen van een *aqueductum* (sluis) dat het mogelijk moest maken om ‘beide stromen’ (A en Hunze) af te sluiten. Dit ‘kunstwerk’ moet dus een eindje ten noorden van de Mude hebben gelegen. Als plaats wordt opgegeven: ‘Eckerdisstede’, tussen Harssens en de Mude. Het bijgaande plaatje is ontleend aan *Zuiderstraat 5* van Ben Westerink. De plaats van de Mude heb ik gemarkeerd met een rode cirkel.

Misschien was de sluis in Eckerdisstede bedoeld om Lieuwerderwolde (het gebied van Hoogkerk en Leegkerk) en ook Aduard te helpen hun water kwijt te raken. Ik vermoed dat het laaggelegen Lieuwerderwolde toen al een (kunstmatige) uitwatering bij Wierum had, maar dat de werking daarvan niet voldeed zolang Hunze en A vrij konden afstromen. Ik kom daarover hierna nog te spreken.

Van de Mude is niet meer overgebleven dan enkele sloten met opvallend hoge walkanten .

De Mude bij Enens

Diep gelegen sloten in de Paddepoel

De Mude in oostelijke richting

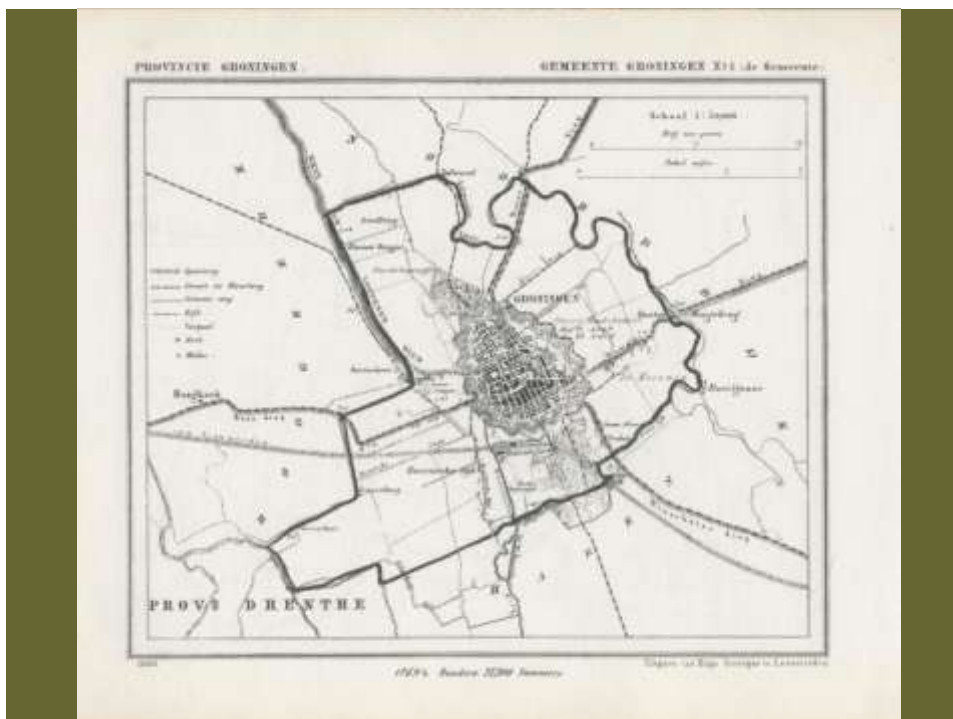
Oude bedding bij Enens

Dezelfde bedding met Paddepoelsterweg

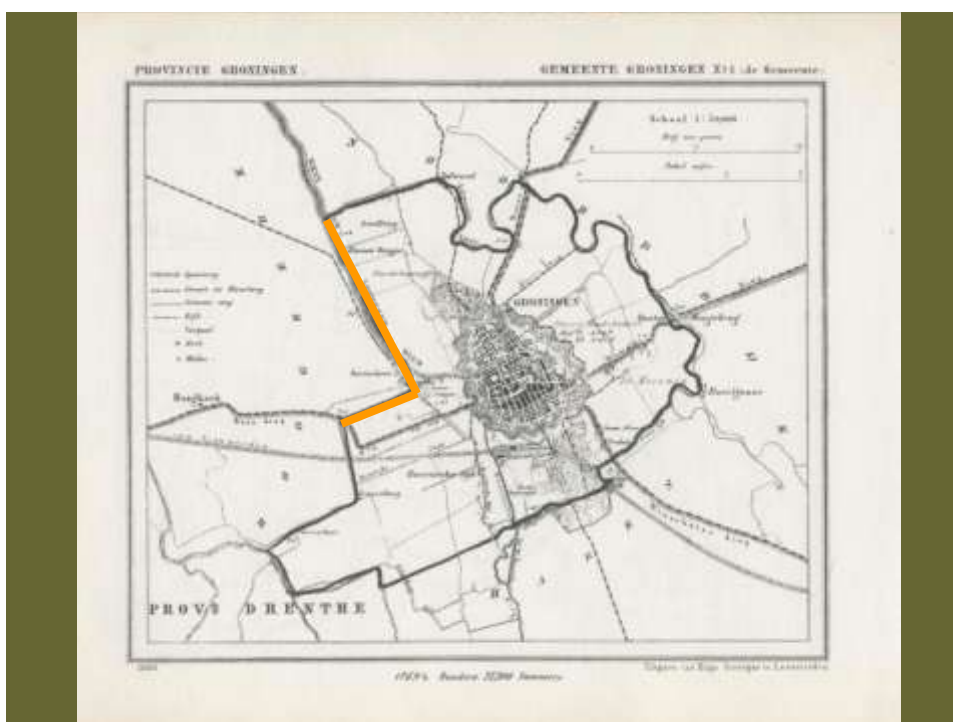
Ontginningen en kunstmatige grenzen

- **Lijn Eelde-Dorkwerd**

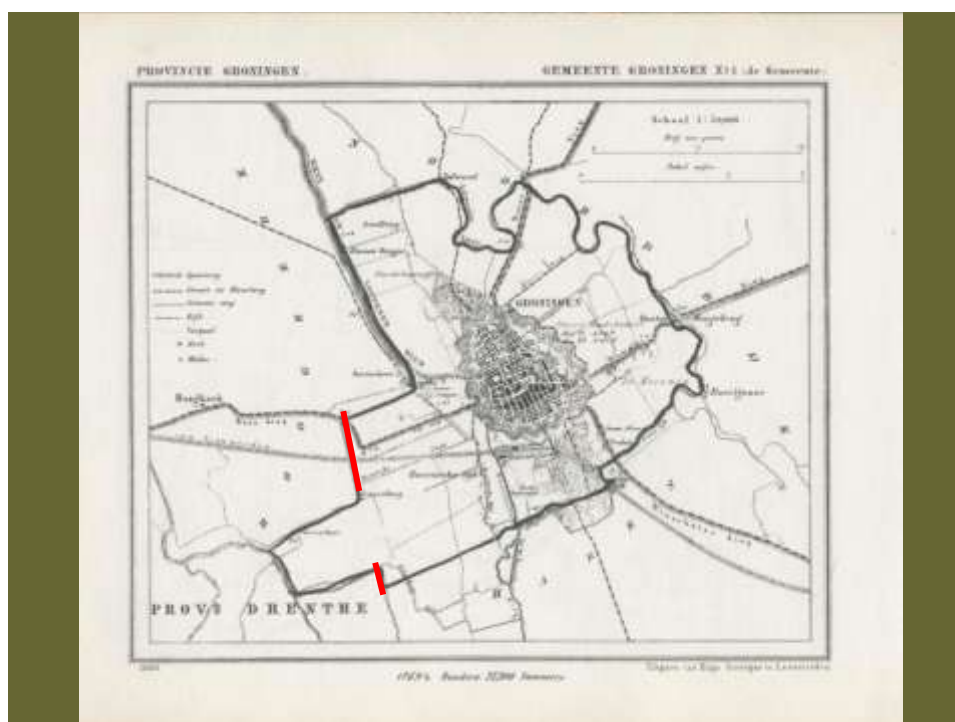

De negentiende-eeuwse plattegrond van de gemeente Groningen vertoont een tweetal eigenaardigheden, die samen zouden kunnen hangen met de ontginning van het woldland dat hier ooit heeft gelegen. Ter plaatse sprak men overigens niet van ‘Woldland’, maar van ‘Reitland’, een nat gebied dus, dat vooral met riet was begroeid.

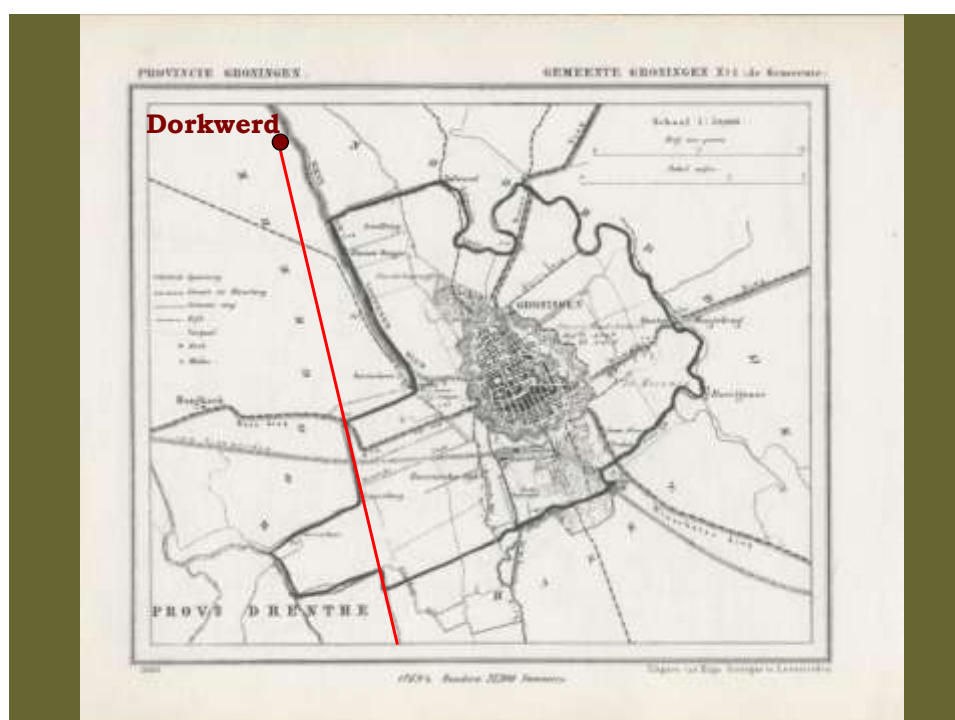
- 1 In het noordwesten van het stadsgebied volgt de grens het Reitdiep, maar daarmee lijkt er een hap te zijn genomen uit een groter geheel.

2 Aan de westzijde liggen twee kleine stukjes grens in elkaars verlengde.

Over de eerstgenoemde eigenaardigheid kom ik straks te spreken. We kijken eerst naar de twee kleine stukjes westgrens. Wanneer je deze stukjes grens met elkaar verbindt en de lijn naar het noorden en zuiden doortrekt, blijkt dat deze de kerken van Dorkwerd en Eelde snijdt .

Hebben de kerken van Dorkwerd en Eelde gediend als oriëntatiepunten toen er aan de westzijde van het dorpsgebied van Groningen een grens moest worden getrokken?

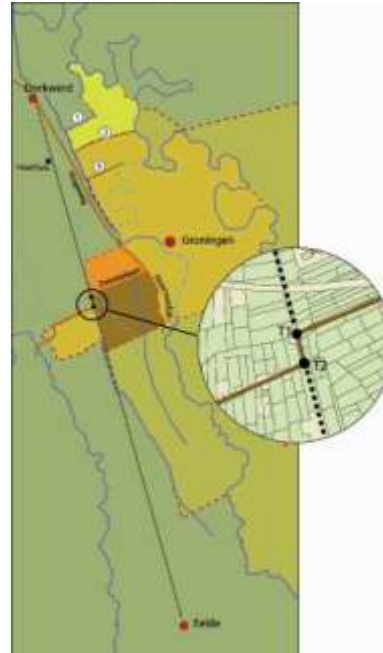

Dorkwerd vanuit het zuiden

De kerk te Eelde vanuit het noorden

**De lijn
Dorkwerd-Eelde.
Toeval?**

De dubbele kniebocht in de Peizerweg ligt precies op de lijn Dorkwerd-Eelde en kan een rol hebben gespeeld bij het uitzetten van de lijn. Meer daarover vindt men in *Groningen, een stad apart* (269-271). Ten noorden van de Peizerweg ligt de Wolvedijk op de lijn Dorkwerd-Eelde, ten zuiden van de Peizerweg kan van de Campinglaan hetzelfde gezegd worden.

De dubbele kniebocht in de Peizerweg

Wolvedijk

Campinglaan

Op de moderne stadsplattegrond zien we dat het stratenpatroon van Vinkhuizen past bij de lijn Dorkwerd-Eelde.

**De lijn
Dorkwerd-Eelde
op de moderne
stadsplattegrond**

De lijn Dorkwerd-Eelde heeft mogelijk een tijdlang gediend als westgrens van het Groninger stadsgebied, dat op het plaatje geel is gekleurd. Het lichtgeel gekleurde stuk hoort later niet meer bij Groningen, het groene stuk (het Kraanland) is pas veel later toegevoegd.

Een nieuwe westgrens

Wanneer de westgrens van het Groningse gebied ooit verder naar het westen heeft gelegen, zou dat een verklaring kunnen bieden voor het feit dat het Reitdiep oude verkavelingsstructuren doorsnijdt. De oorspronkelijke samenhang van de verkaveling ter weerszijden van het Reitdiep is nog herkenbaar op de topografische kaart uit de eerste helft van de twintigste eeuw.

**Kavelstructuren
ter weerszijden
van het Reitdiep**

Op de kaart is nog een restant te zien van de grote kronkel bij Donghorn. Deze is in de negentiende eeuw genormaliseerd. Tegenwoordig staan er nieuwe appartementsgebouwen .

Donghorn anno 2007

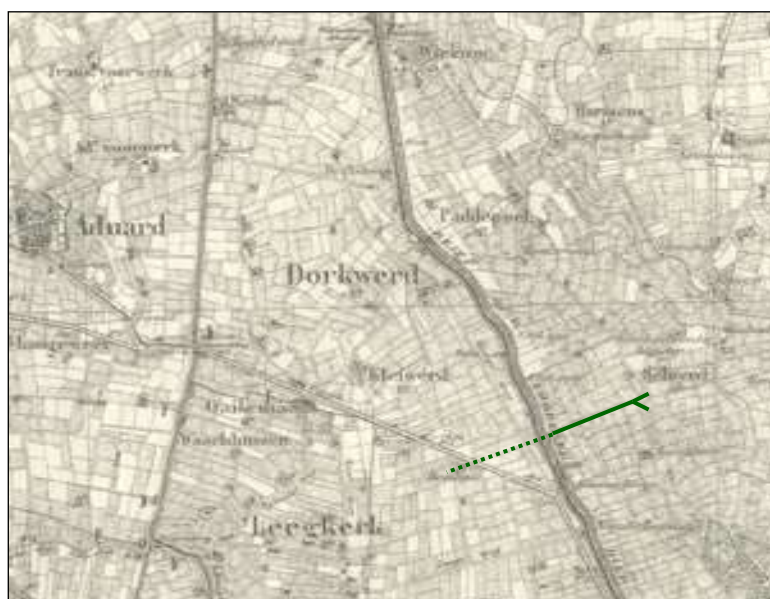
- Penningsdijk-Leegkerk

Het Reitland ten noordwesten van Groningen werd omringd door verschillende nederzettingen: Lieuwerderwolde (d.w.z. Hoogkerk en Leegkerk) in het westen, Monomawalde (Dorkwerd) in het noorden en Groningen in het zuiden. Het ontginningsgebied moest verdeeld worden op een manier die rekening hield met de belangen van de bewoners van deze nederzettingen. Er was dus niet alleen een kunstmatige westgrens nodig, men moest ook een noordgrens vaststellen. Aanvankelijk nam ik aan dat de nieuwe noordgrens (rood aangegeven op het plaatje) geraaid was op het Hooihuis (in de oranje cirkel). Deze ligt op een oude wierde

De kunstmatige grenzen van het Reitland

De noordgrens lijkt vanaf de Paddepoelsterweg op die boerderij te zijn geraaid, maar wanneer we de lijn doortrekken, blijkt dat deze is uitgezet op de kerk van Leegkerk.

Aan de oostzijde begint de lijn bij de Paddepoelsterweg (Groenedijk of Penningsdijk), aan het westelijke uiteinde staat de kerk van Leegkerk. Daartussenin ligt het Hooihuis.

Penningsdijk ('Groene dijk')

Kerk te Leegkerk, noordzijde

Kerk te Leegkerk

Het Hooihuis in 2006

Het Hooihuis in 2007

Het Hooihuis in 2007

Van de Penningsdijk is tegenwoordig nog maar een klein stukje over. Het grootste deel ervan bevindt zich onder de bebouwing van het Zernikecomplex.

**Zernike-complex tussen Reitdiep en
Paddepoelsterweg**

Penningsdijk en Zernike-complex

In de achttiende-eeuwse Atlas van de Provinciëlandten bevindt zich een kaart waarop de Penningsdijk, de Paddepoelsterweg en ook de laan naar het klooster Selwerd herkenbaar zijn afgebeeld. De oriëntatie van de kaart (het noorden is linksboven) is voor ons wat ongebruikelijk. De Penningsdijk is geel gemarkeerd, de Paddepoelsterweg rood.

Penningsdijk en Paddepoelsterweg

Enkele tientallen meters ten westen van de Paddepoelsterweg splitst de Penningsdijk zich in een noordelijke en een zuidelijke tak. Het driehoekig stukje weiland tussen de beide takken en de Paddepoelsterweg is nog herkenbaar in het 'Galgeveld'.

Penningsdijk – Galgeveld

De evenwichtige verdeling van het Reitland doet vermoeden dat men zeer bewust te werk is gegaan .

**Het Reitland
verdeeld**

Een noodzakelijke zijsprong: De afwatering van Lieuwerderwolde

Door de ontginning zakte het niveau van het Reitland. Langs het Groninger- of Reitdiep moesten kaden worden gelegd om het ontgonnen gebied te beschermen tegen overstrooming met vreemd water (van zee of afkomstig van bovenstrooms gelegen streken). Maar door de aanleg van kaden of dijken werd het onmogelijk om het eigen water nog langer op het Reitdiep te lozen. Daarom zocht men een andere uitweg. In eerste instantie wendde men zich naar het noorden, later vond men de oplossing in westelijke en oostelijke richting.

Ten westen van Dorkwerd loopt een tochtsloot noordwaarts. Het Reitdiepvak Dorkwerd-Wierumerschouw ligt in het verlengde van deze sloot.

**Tochtsloot
ten westen van
Dorkwerd**

Dezelfde tochtsloot gezien vanaf Kolde Ovent

Op de kaart die gemaakt is op basis van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN), is goed te zien dat deze sloot niet past in de verkaveling ter plaatse. Dit betekent dat die verkaveling al bestond op het moment dat de sloot werd gegraven.

De hoogtekaart laat (in de rode cirkel) ook een spoor zien in het verlengde van de genoemde tochtsloot, ten noorden van de Evert Harm Woltersweg en ten noordwesten van de boerderij 'Kolde Ovent'. Dit spoor wijst erop dat de sloot ooit verder heeft doorgelopen.

Tochtsloot ten westen van Dorkwerd

Tochtsloot ten westen van Dorkwerd

Kolde Ovent aan de Reitdiepsdijk

Een opvallende verzakking in de Reitdiepsdijk ten zuiden van de Dorkwerdersluis markeert de plaats waar de dijk de voormalige tochtsloot heeft gekruist.

Reitdiepsdijk ten noorden van Kolde Ovent

Verzakte dijkvoet

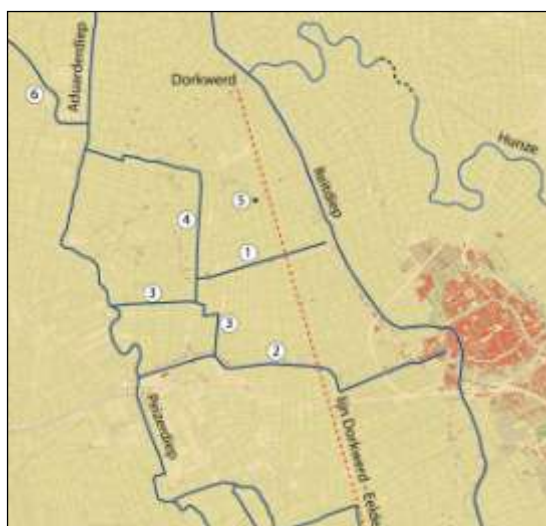
Misschien heeft deze zelfde watergang niet alleen dienst gedaan als afwateringskanaal voor het lage land van Dorkwerd en Lieuwerderwolde, maar heeft men geprobeerd hierlangs ook het door het Peizerdiep aangevoerde Drentse water kwijt te raken.

Tochtsloot ten westen van Dorkwerd

De blauwe stippellijn geeft aan hoe de verbinding tussen het Peizerdiep (ter plaatse Hunsinge geheten) en de tochtsloot kan hebben gelopen.

Zeker is dat men in de veertiende eeuw geprobeerd heeft het water van Lieuwerderwolde in westelijke richting af te voeren.

Afwatering in westelijke richting

- 1 Woltgraf (langs de Leegeweg)
- 2 Hoensloot, later Hoendiep
- 3 Kliediep
- 4 Oude Maar
- 5 Het Hooihuis
- 6 'wadgeul'

De definitieve oplossing kwam pas tot stand door het graven van het Aduarderdiep. Dit kanaal, dat rond 1400 tot het huidige Aduarderzijl werd doorgetrokken, bracht het Drentse water en ook dat van Lieuwerderwolde, Dorkwerd en de lage polders direct ten westen van Groningen, naar de monding van het Reitdiep.

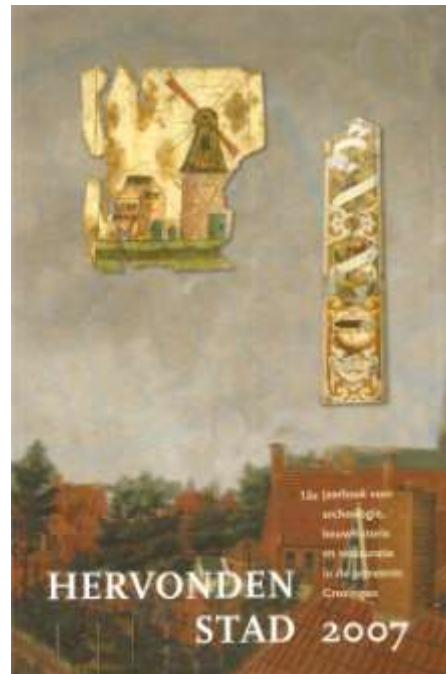

Aduarderzijl met Waarhuis

Uitmonding van het Aduarderdiep in het Reitdiep

Met het graven van het Aduarderdiep werd dus ook het 'Peizerdiep'- probleem opgelost. Dat is een verhaal apart. In aflevering 2007 van *Hervonden Stad* heb ik over dit onderwerp een artikel geschreven onder de titel 'Dokteren aan het Peizerdiep'. In dat artikel staat ook een stukje over het gebied direct ten zuiden van Ubbega.

De AHN-kaart verradt een (vage) samenhang tussen de verkaveling ten westen en ten oosten van het Reitdiep in het Wierumerhamrik (het gebied tussen Wierum en Dorkwerd). Het Reitdiep doorsnijdt deze structuur.

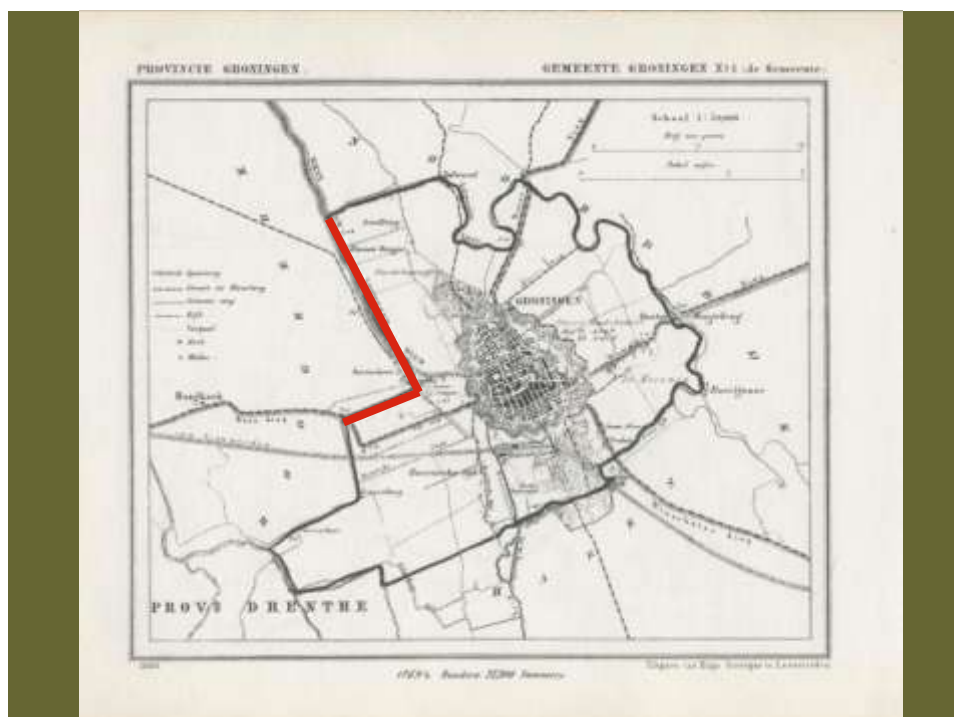

**Recht en krom
tussen Wierum
en Dorkwerd**

Er is ook een vaag spoor te zien tussen Dorkwerd en de boerderij Enens in de Paddepoel. Zou deze wat lichter gekleurde strook erop wijzen dat er ooit een poging is gedaan om het Peizerdiep in de Paddepoel met de Hunze te verbinden? Meer daarover is te lezen in mijn 'Dokteren aan het Peizerdiep' (*Hervonden stad 2007*, 69-80).

De waterstaatkundige situatie heeft ertoe geleid dat het hele gebied ten westen van het Reitdiep zich naar het westen oriënteerde. Misschien is dat de reden van het feit dat het Groningse deel van het Reitland ten westen van het Reitdiep op een bepaald moment ophield deel uit te maken van het Groninger stadsgebied. De vreemde hap die aan de noordwestzijde uit het oppervlak van de gemeente lijkt te zijn genomen, zou dus een waterstaatkundige achtergrond kunnen hebben.

We zagen zojuist dat men voor Lieuwerderwolde (en misschien ook voor het Peizerdiep) een waterlozing in noordelijke richting heeft gemaakt.

**Drents en
Lieuwerderwolder
water naar
Wierum?**

Het kaarsrechte afwateringskanaal kwam bij Wierum in de Hunze uit. Op het plaatje kijken we vanaf Wierumerschauw in zuidelijke richting naar de Dorkwerdersluis.

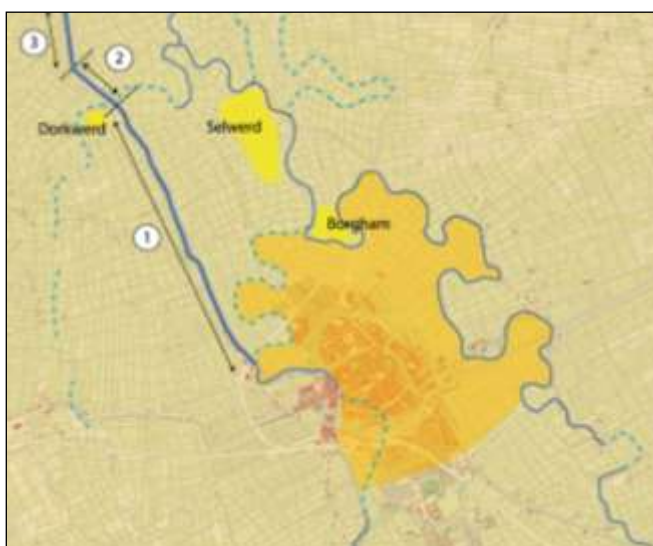

**Het kanaalvak Dorkwerd-Wierum, gezien vanaf
Wierumerschauw**

De bocht op de voorgrond hoort bij het oude rivierbed van het Peizerdiep, dat ooit bij Wierum in de Hunze uitkwam.

Weldra kreeg het kanaalvak tussen Dorkwerd en Wierum een andere functie. Dat was mogelijk doordat het Aduarderdiep werd gegraven (rond 1400) en het water van

Lieuwerderwolde niet langer noordwaarts hoefde te stromen. Men groef een kort verbindingskanaaltje ten oosten van Dorkwerd: nummer 2 op het kaartje.

Het Reitdiep na het totstandkomen van het Aduarderdiep

Hierdoor kon men het water van het Reitdiep/Groningerdiep laten uitstromen in het al bestaande kanaalvak Dorkwerd-Wierum. Het water van de Drentse A hoefde nu niet meer door de hoog opgeslibde Paddepoel.

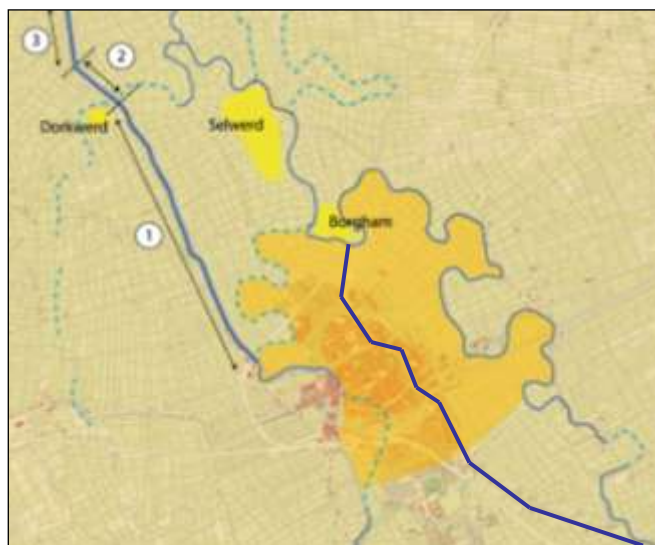
De AHN laat juist ter plaatse van de Mude een extreem hoge bodem zien.

Opslibbing in de Paddepoel

Het is duidelijk dat een natuurlijke afwatering hier erg moeilijk moet zijn geweest.

Rond 1400 zijn ook het Schuitendiep en het Selwerderdiepje gegraven. De Hunze kreeg hierdoor een nieuwe loop. De ingreep maakte het de Groninger schuitemvaarders mogelijk om turf uit de omgeving van het Zuidlaardermeer direct naar de stad te brengen. Tegelijkertijd voorkwam men op deze manier wateroverlast in de kerspelen Middelbert en Noorddijk. Van de Hunze bleef in die gebieden niet meer dan een kronkelende sloot over.

Het Schuitendiep-Selwerderdiep

Ook ten oosten van het Reitdiep kon men, als gevolg van de opslibbing, zijn water nog maar moeilijk kwijt. In 1408 werd het kerspel Noorddijk ingelaten op de Winsumerzijl. Er kwamen twee lozingspunten: door de Borg naar de Kardingerzijl en door de Beijumer Zuidwending op het Zuidwoldermaar.

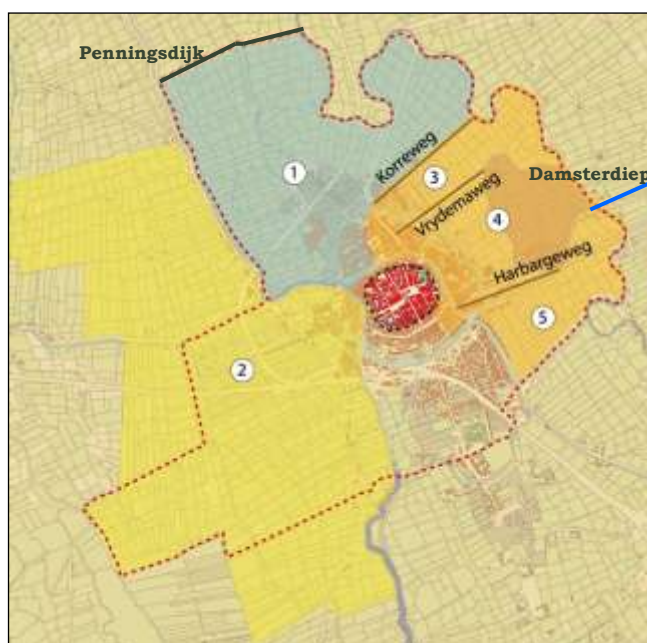
Het door de Hunze aangevoerde water kon soms een groot probleem vormen. Waarschijnlijk liep het regelmatig vanzelf, via een van de kronkels in de Koningslaagte, naar de Oude Ae. Men kan zich voorstellen dat dit een onaanvaardbare belasting betekende voor de zijlvesten van de Winsumerzijl. Een extra uitwateringsmogelijkheid buiten de Winsumerzijl om moest uitkomst bieden. Daarom werd in 1410 met de Acht Zijlvesten en het Dorpsterzijlvest afgesproken dat Groningen een zijl zou leggen bij Alinghuizen ('als van onsen Gronynger Diepe, buten Wynsumer syle te besylen').

**Het Hunzewater
afgeleid naar
een nieuwe zijl bij
Alinghuizen (1410)**

In 1424 ging het Groninger Oosterstadshamrik *oostwaarts* afwateren. Via de Delfzijl werd het water op de Eems geloosd. Tien jaar later volgde ook het Westerstadshamrik. Ten behoeve van de afwatering werd in 1424, evenwijdig aan de kerspelgrens tussen Noorddijk en Middelbert, een nieuw kanaal gegraven: het Damsterdiep.

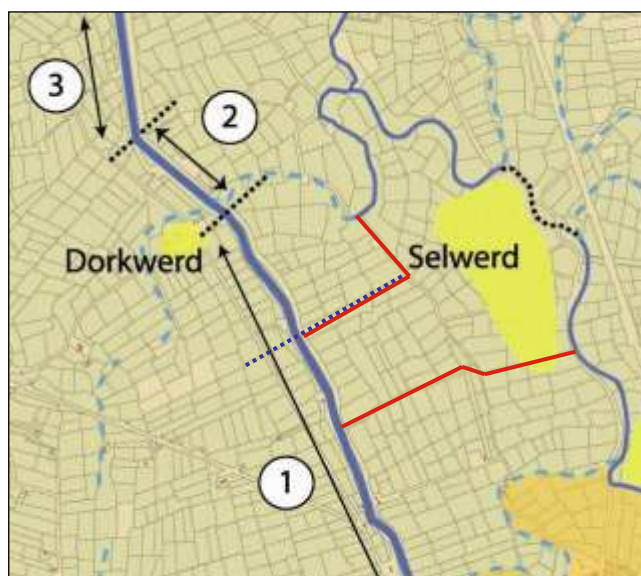
**De
stads-
hamrikken**

- 1 Het oorspronkelijke Westerstadshamrik
 - 2 Het veel jongere waterschap 'Westerstadshamrik'
 - 3 Vrydemaland
 - 4 Heyngehamrik
 - 5 Harbargeland
- De nummers 3-5 vormen samen het Oosterstadshamrik

Selwerd (het kloosterland tussen de Penningsdijk en de Mude) daarentegen kreeg in 1430 toestemming om zijn water *westwaarts* te lozen. Daartoe moest een ‘grondzyl’ (duiker) onder het Reitdiep door worden gelegd. Hierdoor kwam het Selwerder water in het gebied van het Aduarderzylvest en stroomde uiteindelijk ook bij Aduarderzyl in zee uit.

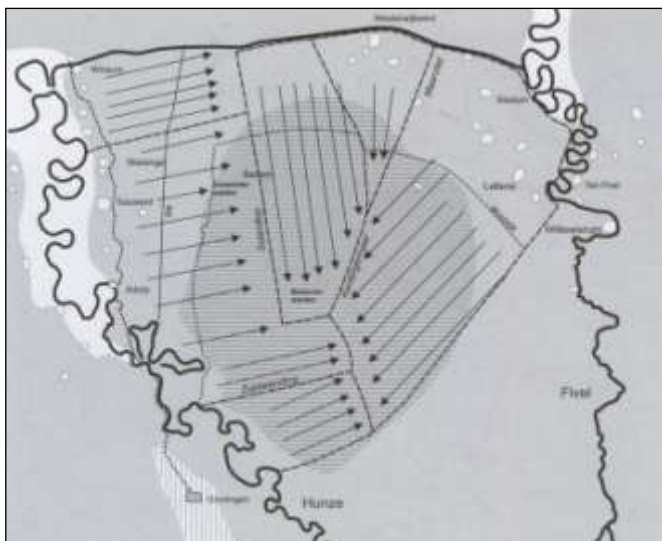
**De
afwatering
van
Selwerd**

De Penningsdijk werd nu een waterscheiding. Tegenwoordig bevindt de waterscheiding zich nog altijd in de buurt: het water ten noorden van de Dorkwerdersluis behoort bij de Lauwersmeerboezem, dat ten zuiden ervan bij die van het Eemskanaal.

Oude en jonge lijnen: voorbeeld Noorddijk

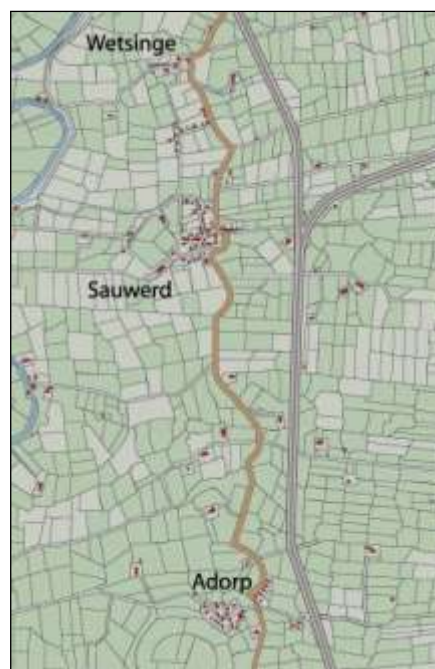
In Groningerland zien we op vele plaatsen grote blokken waarbinnen de verkaveling nauwe samenhang vertoont. Een goed voorbeeld is het Woldland ten noorden van Groningen.

Gebieden met samenhangende verkaveling

De regelmatige patronen wijzen, uiteraard, op een min of meer planmatige aanpak van de ontginning.

Zie, bij wijze van contrast, de oude, wat rommelige blokverkaveling in Ubbega.

Blokverkaveling in Ubbega

Alvorens op de regelmatige patronen in te gaan, wijs ik op enkele elementen die juist van die regelmatigheid afwijken en de indruk wekken uit een vroegere periode te dateren.

We kijken daarvoor naar het grensgebied tussen Noorddijk, Zuidwolde en Garmerwolde.

Oude sporen onder Noorddijk

Op het kaartje zien we een aantal bruine lijnen. Enkele daarvan (het kromme westelijke stuk van de Stadsweg bij de boerderij Leeuwenburg, de weg over Beijum-Zuidwolde-Noordwolde, de Dwarsdijk ten oosten daarvan, de Noorddijkerweg/Oosterweg, maar ook de bewoningsas van Garmerwolde) zijn ouder dan de regelmatige perceelsverdeling en hangen samen met een eerdere bewoningsfase

Sommige perceelsgrenzen lijken samen te hangen met hoogteverschillen die slechts bij nauwkeurige meting opvallen. De groene lijn geeft het verloop aan van een lichte verhoging tussen Zuidwolde en Noorddijk.

Rug tussen Zuidwolde en Noorddijk

Ook op de AHN is deze rug goed te zien. Let bovendien op de bewoningsas van Garmerwolde.

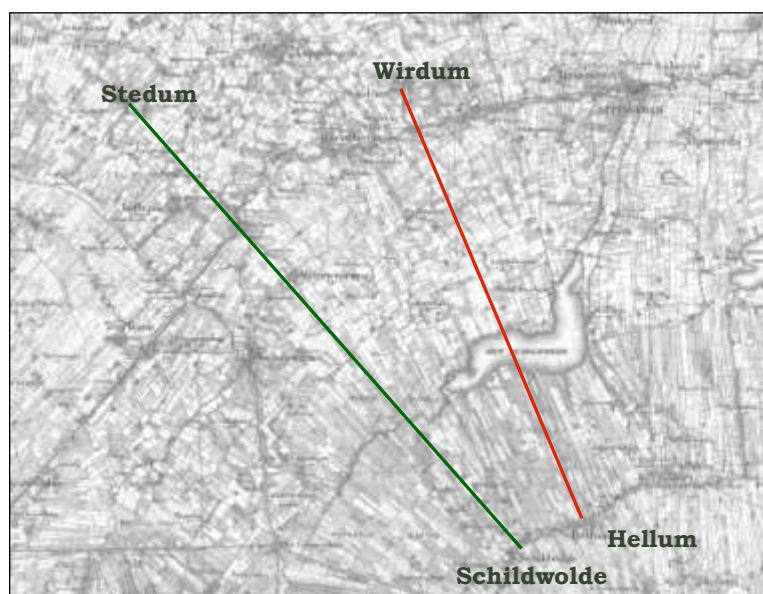

Een rug tussen Zuidwolde en Noorddijk

Bij opgravingen zijn hier en daar, op een dieper niveau, sporen van een oudere verkaveling aangetroffen, maar een samenhangend beeld leveren deze niet op.

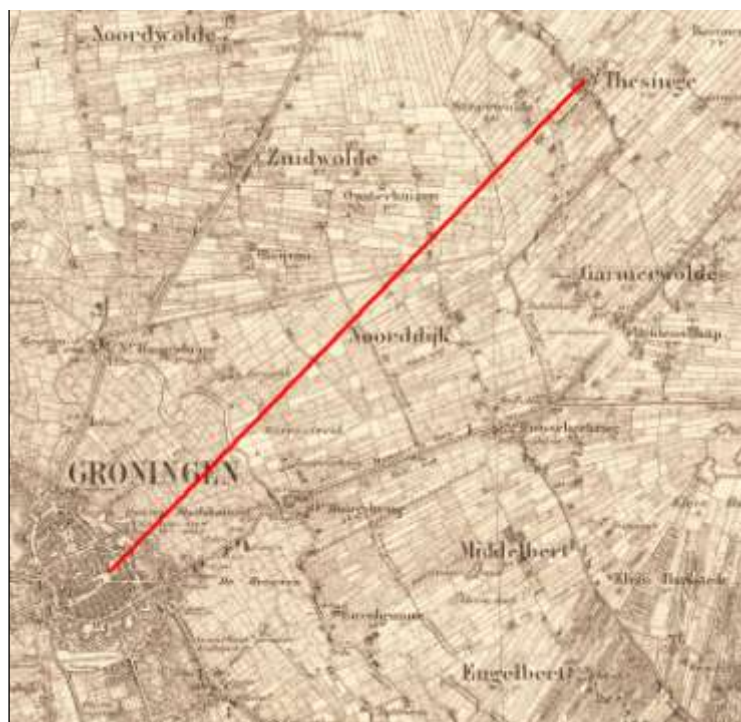
De regelmatige patronen in de jongere verkaveling blijken vaak samen te hangen met lijnen die zijn geraaid op markante punten in het landschap. We hebben dat eerder gezien aan de westzijde van Groningen: de lijnen Dorkwerd-Eelde en die van de Paddepoelsterweg naar Leegkerk.

Hier is nog een voorbeeld uit Fivelgo: de verkaveling van het veengebied van Duurswold is afgeleid van enkele structuurlijnen die getrokken zijn tussen dorpskerken. Op het kaartje zijn de lijnen Stedum-Schildwolde en Wirdum-Hellum gemarkeerd.

Ook de verkaveling van het gebied in de buurt van Ten Boer lijkt samen te hangen met een lijn die op een markant punt is georiënteerd. Alle sloten daar hebben dezelfde oriëntatie als de lijn tussen de kloosterkerk van Thesinge en de Sint Maartenstoren in Groningen.

**Thesinge-
Sint
Maarten:
toeval?**

Maar ook in dit gebied kunnen we een aantal elementen onderscheiden die klaarblijkelijk ouder zijn dan de samenhangende verkaveling.

Ten Boer

De vraag is of deze opvallende structuurlijnen te rijmen zijn met de bestaande theorie over de occupatiegeschiedenis van dit gebied, en zo ja, hoe. Men gaat ervan uit dat de ontginning van

het gebied zich stapsgewijs heeft voltrokken en dat de nederzettingen van de kolonistoren geleidelijk zijn verplaatst.

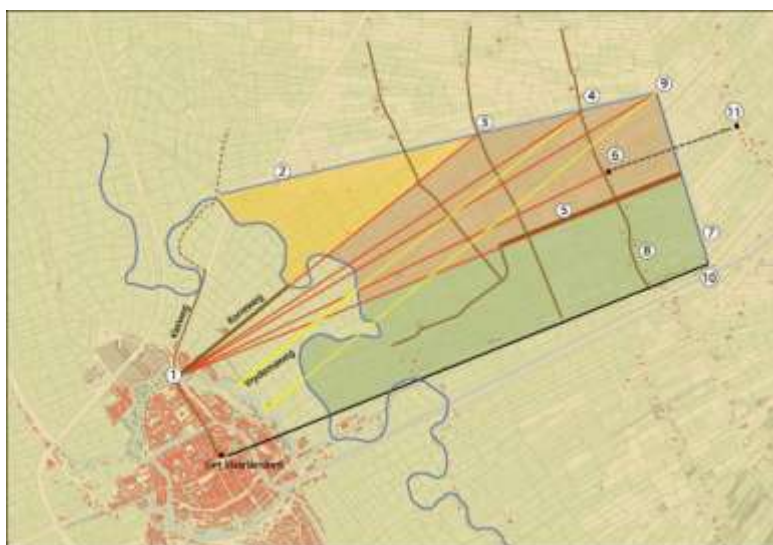
Thesinge en omgeving behoren bij de Ommelanden. We richten nu de blik op het gebied dichterbij Groningen.

We beginnen met de topografische kaart van Noorddijk, 1851/1855.

Noorddijk op de topografische kaart van 1851/1855

Als je goed kijkt zie je verschillende verkavelingsblokken met onderling afwijkende structuren.

Analyse van de kavelstructuren onder Noorddijk

In het noorden ligt (op het kaartje geel gekleurd) een naar het noordoosten gerichte taartpunt, in het zuiden (groen gekleurd) een rechthoekig blok en daar tussenin een blok waarbinnen de lijnen zijn geraaid op het punt waar de Korreweg aftakt van de voormalige Kleiweg (nu Nieuwe Ebbingestraat).

- 1 Driesprong Kleiweg/Korreweg
- 2 Beijumer Zuidwending
- 3 Dwarsdijk
- 4 Oosterweg
- 5 Stadsweg
- 6 Sint Stephanuskerk te Noorddijk
- 7 Thesingermaar (nu Borgsloot boven de Rollen)
- 8 Noorddijkerweg
- 9 Noordoostelijke hoek van het Gorecht
- 10 Ruischerbrug
- 11 Kerk van Garmerwolde

De oostgrens van Noorddijk (en het Gorecht) staat loodrecht op de verbindingslijn tussen de kerken van Garmerwolde en Noorddijk en deelt deze precies doormidden. Op de bijgaande foto's zien we de kerken in Noorddijk en Garmerwolde en het Thesingermaar (Borgsloot boven de Rollen).

**Sint
Stephanuskerk
te
Noorddijk**

De kerk van Noorddijk vanaf het maar

**Borgsloot boven de Rollen
(Thesingermaar)**

**De kerk
van
Garmerwolde
vanaf het maar**

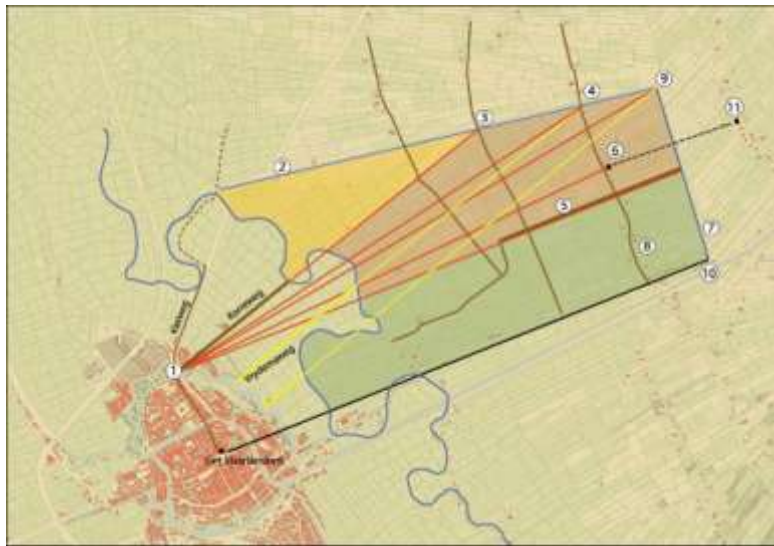

**De kerk
te
Garmerwolde**

Als het klopt dat deze kerken als markeringspunten hebben gediend, moeten we ons wel realiseren dat ze er toen nog niet zo uitzagen als nu!

Wat is er zo markant geweest op het punt waar de Korreweg van de Kleiweg aftakt (bij nummer 1)? Heeft daar een baken gestaan, of heeft men ten behoeve van het landmeterswerk een groot vuur aangestoken?

Analyse van de kavelstructuren onder Noorddijk

De Woldweg is de grens tussen Noorddijk en Middelbert. Deze weg (een zijdwende of zuidwending) ligt op de oost-west-as van de Groninger Sint Maartenskerk. Vijfentwintig meter ten noorden van deze zuidwending loopt, parallel eraan, het in 1424 gegraven Damsterdiep.

Damsterdiep vanaf Ruischerbrug

Eerder hebben we gezien dat verder naar het zuiden de Olgerweg op dezelfde manier de grens vormde tussen Middelbert en Engelbert, terwijl de Woortmanslaan de grens was tussen Engelbert en Westerbroek.

De kerk van Sint Maarten geldt halverwege de dertiende eeuw als symbool van de Groninger burgerij. Die kon toen voor het eerst zelfstandig optreden. Dat wil zeggen: zonder de bevoogding door de prefect. Niet voor niets kwam een afbeelding van de dertiende-eeuwse romaanse Sint Maarten op het stadszegel te staan.

Omdat de Groningers de Sint Maartenskerk als hun symbool beschouwden, heeft men wel het idee gehad dat deze kerk ook werkelijk eigendom van de Groningers is geweest.

Wanneer we deze gedachte combineren met het feit dat de Woldweg op de Sint Maarten is georiënteerd, zou het vermoeden kunnen rijzen dat de indeling van de kerspelen ten oosten van Groningen een ‘burgerlijk initiatief’ is geweest.

De bakstenen kerk die we op het stadszegel zien heeft echter een oudere voorganger gehad. Men gaat ervan uit dat op dezelfde plaats eerst een tufstenen kerk heeft gestaan en dat die rond 1000 is gebouwd. Deze oudere Sint Maarten is vermoedelijk een tijd lang een zgn. ‘eigen kerk’ van de bisschop geweest. Al gauw kregen de Groningers echter het gevoel dat de Sint Maarten van hen was en handelden daar ook naar. Wellicht is dat de reden geweest dat bisschop Burchard (1100-1112) zich genoodzaakt heeft gezien om vlak ten noorden van de Sint Maarten een nieuwe kerk te bouwen: de Sint Walburg.

Sint Maarten en Sint Walburg

Zowel door deze daad als door de vorm die hij zijn kerk gaf, onderstreepte Burchard zijn status als rijksvorst.

Ik vermoed dat de eerste inrichting van de kolonies haar beslag heeft gekregen in de tijd dat de Sint Maarten nog een echt bisschoppelijke kerk was. Dat wil dus zeggen: in de elfde eeuw!

De zuidoostpunt van Noorddijk ligt daar waar de zwetsloot tussen Garmervolde en Noorddijk en de grens tussen Noorddijk en Middelbert elkaar (zowat haaks) kruisen (Hinkemahorn bij Ruischerbrug).

Hinkemahorn

Op de nu volgende kaartjes (details uit de topografische kaart van 1850/1855) is de inrichting van het dorpsgebied van Noorddijk met gekleurde lijnen aangegeven.

De oostgrens staat loodrecht op de lijn Noorddijk-Garmerwolde en deelt deze doormidden.

Borgsloot boven de Rollen

De zuidgrens is geraaid op de Sint Maarten.

**De grens tussen Noorddijk en Middelbert
(Woldweg)**

De Beijumer Zuidwending.

Beijumer Zuidwending

De oriëntatie van de Beijumer Zuidwending kan op verschillende manieren zijn vastgesteld:

- Ze kan 'gewoon' vanaf Noorderhoogebrug oostwaarts zijn gegraven.

Noorderhoogebrug en Beijumer Zuidwending

- Het is ook mogelijk dat ze vanaf Noorderhoogebrug geraaid is op het snijpunt Korreweg-Dwarsdijk.

**Snijpunt Korreweg/Dwarsdijk en
Noorderhoogebrug**

**Snijpunt Korreweg/Dwarsdijk en
Noorderhoogebrug**

Het snijpunt Korreweg-Dwarsdijk lijkt ook het oriëntatiepunt te zijn geweest voor het oostelijke, rechte, gedeelte van de Stadsweg.

Stadsweg

Niet alleen de Korreweg, ook andere wegen in de stadshamrikken vertonen samenhang met de indeling van het dorpsgebied van Noordijk:

- Het verlengde van de Vrydemaweg (later Jacobijnerweg geheten) loopt door het snijpunt van de Noordijkerweg/Beijumer Zuidwending.

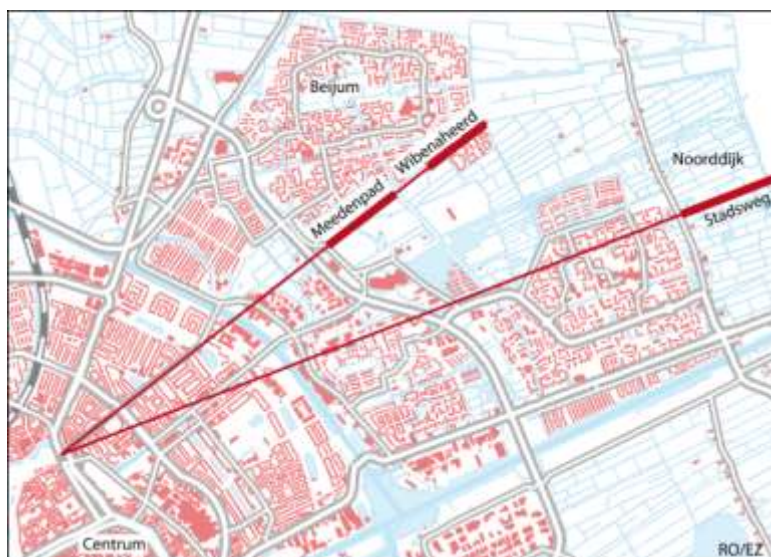
Vrydemaweg

- Het verlengde van een op kaarten niet benoemde weg, die misschien dezelfde is als de uit oude stukken bekende Vremerweg, loopt door het snijpunt van het Thesingermaar en de Beijumer Zuidwending (de uiterste noordoostpunt van het Gorecht).

Naamloze weg (Vremerweg?)

Op de moderne stadsplattegrond zijn nog een paar sporen van de oude structuurlijnen te herkennen. Het Meedenpad en de Wibenahoord liggen op de ‘verlengde Korreweg’, het stukje Stadsweg ten oosten van de Noorddijkerweg is een overblijfsel van het oude tracé.

Hedendaagse sporen van oude structuurlijnen onder Noorddijk

De Beijumer Zuidwending is zowel binnen als buiten de stadswijk Beijum herkenbaar.

Beijumer Zuidwending met brug Godekenheerd

**Beijumer Zuidwending achter de
Nijensteinheerd**

Tenslotte de uiterste noordoosthoek van Noorddijk, tegelijk ook de noordoosthoek van de prefectuur of het Gorecht: hier herinneren gérende percelen eraan dat verschillende ontginningsystemen hier op elkaar stuiten.

Gérend perceel in het noordoosten van de prefectuur

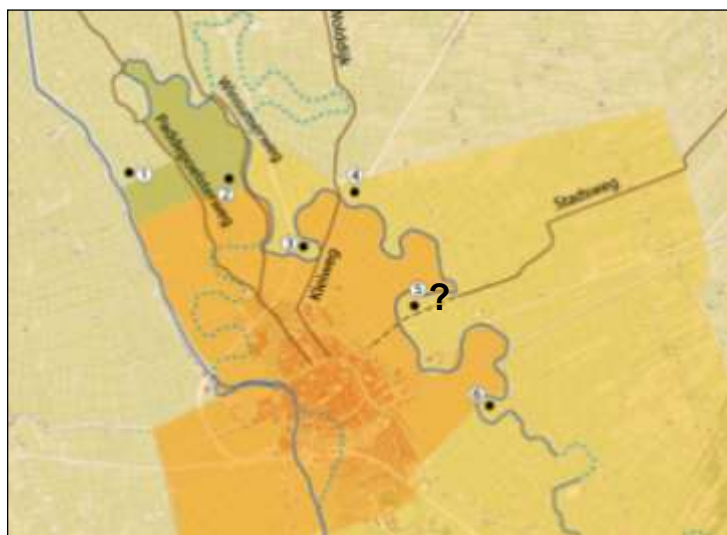
Hetzelfde perceel vanuit de ruimte gezien

De uiterste noordoost-hoek van de prefectuur

Tot slot

Tot slot is het raadzaam nog enkele woorden te wijden aan de burchten die in de buurt van Groningen hebben gestaan. Het gaat daarbij vooral om de plaats waar ze stonden.

Burchten ten noorden en ten oosten van Groningen

- 1 'Zernikeburcht'
- 2 Huis Selwerd
- 3 Cortinghuis
- 4 'Elba'
- 5 Vrydemahuis [?]
- 6 Gronenburg

Al deze versterkingen liggen buiten de marke of stadsvrijheid van Groningen (oranje gekleurd). Deze strekte zich aan de oostzijde tot aan de Hunze uit. Het ‘landje Selwerd’ is op het kaartje groen aangegeven, de rest van de prefectuur (het Gorecht) geel. Het pas in de vijftiende eeuw aan de Groninger stadsvrijheid toegevoegde Kraanland is weggelaten.

De prefect en zijn ridders (de zgn. ‘borgmannen’) waren in de twaalfde en dertiende eeuw degenen die in dit gebied het ‘overheidsgezag’ belichaamden. Zou de locatie van de burchten verband kunnen houden met de manier waarop de prefect en zijn helpers hun functie uitoefenden? Zij konden op grond van het koninklijke recht op de woeste grond aanspraak maken op de kolonies en claims leggen op inkomsten uit het ontgonnen land.

Tegelijk wijst de ligging in de buurt van land- en waterwegen op een relatie met het handelsverkeer. ‘Relatie’ is een neutraal begrip. In gunstige zin was het ‘bevordering’ of ‘bescherming’, maar het kon ook ‘controle’ of zelfs ‘belemmering’ ervan zijn. Vast staat, dat daarvan nog in de veertiende eeuw sprake is geweest.

De prefect en zijn ‘mannen’ hebben hun gezag verloren door toedoen van de Ommelander Friezen en dat deel van de stedelijke bevolking dat met hen samenwerkte. Halverwege de dertiende eeuw werden de ridders uit de stad verdreven en een eeuw later werden de laatste burchten afgebroken (het Cortinghuis, Selwerd en de ‘Zernikeborg’ bij het Reitdiep).

Toen was de weg vrij voor de ontwikkeling van een burgerlijk en ‘republikeins’ Groningen. Het stadszegel, het stadswapen (overgenomen van het wapen van de prefectenfamilie) en het raadhuis zijn symbolen van Groningens onafhankelijkheid.

Symbolen van hoogheid en zelfstandigheid